

TÜRK ANLAM BİLİMİNE GİRİŞ - ANLAM DEĞİŞMELERİ

I

DOĞAN AKSAN

Bugüne kadar yurt dışında ve yurdumuzda yapılan Türk dili araştırmalarını gözden geçirirsek, şimdiye kadar Türkçenin daha çok ses ve yapı özellikleri üzerinde durulduğunu, doğrudan doğruya *anlam bilimi* (*sémantique, sémasiologie, Bedeutungslehre*) açısından incelenmesine pek girişilmediğini görürüz¹. Ancak kelimelerimizin yapılarından bahsedildiği, *étymologie* araştırmalarına gidildiği zaman, dolayısıyla bu konulara dokunulmuştur.

Dilimizin anlatım imkânlarının, kelime hazinesinin, *iç formunun* (*forme intérieure, innere Sprachform*) ortaya konulmasına yarayacak ve kültürümüzün, tarih boyunca görülen kültür ve toplumla ilgili gelişmelerin dildeki yankılarına ışık tutacak olan anlamla ilgili araştırmalar, aynı zamanda uluslararası genel dilbilimi çalışmalarına da yardımcı olacaktır. Bu bakımdan, dilimizi artık anlam bilimi yönünden de incelemenin, elde edilecek sonuçları öteki dillerle karşılaştırmanın zamanı gelmiştir, sanıyoruz. Yalnız şurasını hemen belirtmelidir ki, bir "Türk anlam bilimi" nin ortaya çıkabilmesi için önce çeşitli anlam olaylarına tanıklık eden kelimelerin incelenmesi ve *monographielerin* hazırlanması gereklidir.

Günümüzdeki anlam bilimi çalışmalarında *anlam değişimleri* (*changements de sens, Bedeutungswandel*), üzerinde en çok durulan olaylardır.

¹ Gerek A. Zajaczkowski'nin yazısı (Remarques concernant les études sémantiques turques : Rocznik Orientalistyczny XV (1947), 145-158), gerekse I. Laude-Cirtautas'ın son yıllarda yayımlanmış olup çeşitli lehçelerden alınmış çok sayıda örneği bir araya getiren eseri (Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten, Wiesbaden, 1960, 168 s.), aşağıda niteliklerine değinecek olduğumuz *onomasiologie* çalışmaları çerçevesi içine girmektedir. Ahmet Caferoğlu'nun *küçük, çocuk, enik* kelimelerini inceleyen yazısı ("Küçük, çocuk, enik" kelimelerinin morfolojik ve semantik değişmelerine dair: Türk Dili Belleten III. seri, no. 10-11 (1948), 6-12), bu kelimelerin anlam yönleriyle de ilgili bulunması dolayısıyla anlam bilimi çalışmaları sırasında belirtilmelidir.

Biz de burada, Türkçedeki anlam değişmelerine girmek ve bu değişmelerden birkaç örnek vermek dileğindediriz. Yalnız daha önce genel olarak anlam üzerinde durmak ve bugünkü araştırmaların ana yönlerini göstermek istiyoruz.

Kelime ve gösterdiği, ad olduğu şey arasındaki ilgi, eski Hint ve Yunan düşünürlerinden beri araştırma konusu olmuştur. Milâttan önce V. yüzyılda yetişen ünlü Hint dil bilgini Yāska, şüpheci bir tutumla bazı sorular sormakta, böylece gerçeğe yaklaşmaktaydı. *Etymologie* konusu üzerinde dururken Yāska'nın Sanskritten verdiği örneklerden biri trna 'ot, diken' kelimesiydi. Düşünüre göre, eğer bu kelime delici, yarıcı olma niteliği dolayısıyla trd 'delmek, yarmak' fiilinden türemiş ise, aynı özelliği gösteren başka şeyler de (örn. iğne, mızrak) aynı veya buna benzer adlar taşımalıydı¹. Yāska'nın fiilden türemiş isimler aracıyla, kelime ile ad olduğu, gösterdiği şey arasında doğrudan doğruya bir ilgi bulunmadığı görüşünü daha o tarihte kabul ettiği göze çarpıyor:

Yunan düşünürü Platon (M. ö. 429-347) ise kelime ile onun anlattığı şey arasında tam bir uygunluk olduğu görüşünü savunuyordu : "... Kratylos her hangi bir nesnenin yaradılıştan kendine uygun adı olduğunu, rasgele herkesin ad kurma ve verme ustası olamayacağını, bunu yalnız bir nesneye yaradılıştan verilmiş olan adı göz önünde tutan, bu adın şeklini harflere ve hecelere vermesini bilen kişinin yapabileceğini söylemekle doğru söylemiş oluyor" (Kratylos, Suad Y. Baydur çevirisi, İst., 1944, M. E. B. Yunan Klâsikleri, 20; s. 17; ayrıca s. 3 te aynı konu üzerindeki düşünceleri).

Günümüze gelinceye kadar gerek bu ilgi, gerekse anlamın ne olduğu üzerinde birçok düşünür ve dileci durmuşlar, birtakım sonuçlara varmışlardır².

¹ Yāska'nın Nirukta'sında I, 13 (bkz. The Nighantü and the Nirukta, yayımlayan Lakshman Sarup, Panjab, 1927, s. 36 daki *nāmmāmākyāta catvavivāda* bahsi). Bu örneğin tesbiti konusundaki yardımları için Hindoloji profesörü sayın Dr. Abidin İtil'e teşekkür borçluyum.

² Örnek olarak, XIX. yüzyılın ortalarından sonra, kelime ile anlam arasındaki ilgiyi araştıran ve kelimeler olduğu gibi kaldıkları halde kavramların dilden ayrı ve bağımsız olarak değiştikleri görüşünü savunan Haase (Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft, Leipzig, 1874, 1880), aşağıda sözü geçecek olan Darmesteter (eserinin ilk basımı : 1892) ve Bréal (Essai de sémantique, Paris, 1897), Wundt (Völkerpsychologie, I : Die Sprache, ilk basım: Leipzig, 1900), Oertel (Lectures on the Study of Language, New York-London, 1901), Ogden ve Richards (The Meaning of Meaning, London-New York, 1902), Marty (Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen

Arsène Darmesteter, *La Vie des mots* adlı ünlü eserinde (18. basımı : Paris, 1932, s. 37) kelimeyi düşüncenin (*idée*) “hizmetkârı” saymakta, düşünce olmadan kelimenin var olamayacağını, ancak anlamsız ses yığını sayılabileceğini ileri sürmekteydi. Düşünce bilgine göre kelime olmadan da var olabilir, yalnız insan zihninde öznel olarak kalır ve bir dil unsuru sayılamazdı.

Çağımızın ünlü dil bilgini Ferdinand de Saussure’ün kelime ile onun düşünce ve duygu yönü arasındaki bağı araştıran çalışmaları uzun zaman ilgiyi çekmiştir. De Saussure, dille bir yaprak kâğıt arasında bir benzetmeye gitmekte, düşüncenin bu kâğıdın ön yüzünü, sesin de arka yüzünü teşkil ettiğini, nasıl kâğıdın bir yüzünü, arkasını kesmeden kesip çıkarmak mümkün değilse, öylece düşünce ile sesi de birbirinden ayırmanın mümkün olamayacağını ileri sürmekteydi (*Cours de linguistique générale*, Ch. Bally ve A. Sechehaye basımı, Paris, 1931, s. 157). Dilden dile değişen ve onun *dilsel işaret* (*signe linguistique*, kısaca *signe*) adını verdiği kelime, iki unsurun birleşmesinden meydana gelmiş bir birleşimdi. Bu unsurlardan biri *kavram* (*concept*), öteki *ses imajı* (*image acoustique*) olup ses imajı terimi sesin fizik yönünü değil, ruhsal belirlenimini, duyularımızın bize ilettiklerini anlatıyordu. De Saussure ayrıca *işaret edilen* (*signifié*) ve *işaret eden* (*signifiant*) terimlerini getiriyor, bunlardan birincisi içine kavramı, ikincisi içine de ses imajını almış oluyordu (a. y. s. 98, 99). Böylelikle *signifié* ile zihindeki düşünce, tasavvur, *signifiant* ile de şekil yani kelime anlatılmış oluyordu.

Kelime ile düşünce arasındaki ilişki de birçoklarınca anlam olarak kabul edilmiştir.

De Saussure’den sonra günümüze gelinceye kadar anlam üzerinde yapılmış birçok araştırmalar vardır. Örnek olarak Karl Otto Erdmann’ın anlamla ilgili çalışmaları, bugün de üzerinde durulan sonuçlar vermiştir. *Die Bedeutung des Wortes* (4. basımı : 1925, s. 103 ve ötesi) adlı eserinde *kelime anlamı* (*Wortbedeutung*) üzerinde incelemeye girişen araştırmacı, özellikle anlam değişimleri bakımından önemli birtakım görüşler

Grammatik und Sprachphilosophie, I, Halle, 1908), Carnoy (*La Science du mot, traité de sémantique*, Louvain, 1927); kelime ile kelime muhtevası arasındaki ilginin çözümlenmesinin, *sémasiologie*’nin temeli olduğunu söyleyen Weisgerber (*Die Bedeutungslehre ein Irrweg der Sprachwissenschaft? : Germanisch-romanische Monatsschrift XV* (1927), 161; *Sprachwissenschaft und Philosophie zum Bedeutungsproblem: Blätter für deutsche Philosophie IV* (1930-31), 17 ve ötesi. Ayrıca, aşağıda geçecek olan, anlam bilimiyle ilgili öteki eserlerde de aynı konuya yer verilmiştir.

getirmiştir. Erdmann, kelimelerin yalnız kavramları göstermeye yarayan işaretler olmayıp o zamana kadar göze çarpmamış bulunan birtakım değerler de taşıdıklarını belirtmekte, bütün bu değerlerin kelimenin anlamı içine girdiklerini söylemektedir. Erdmann'a göre kelime anlamında şu unsurlar bulunmaktadır :

1. *Kavramsal muhteva (begrifflicher Inhalt),*
2. *İkincil hayal, tasavvur (Nebensinn) ¹,*
3. *Duygu değeri veya ruhsal unsurlar (Gefühlswert oder Stimmungsgelt) (a. y., s. 107).* Onun *kavramsal muhteva* terimiyle anlatmak istediğini daha elle tutulur bir şekilde anlatan Kronasser (Handbuch der Semasiologie, § 30), varlıklardaki, tasavvurlardaki, kavramlardaki temel belirtilerin toplamı demek olan bu bölümü açıklarken, yer yüzünde nasıl birbirinden başka birçok at varsa, "at" tasavvurlarının da birbirinden öylece ayrı olduğunu belirtmekte, bununla birlikte bütün at tasavvurlarının, onları başkalarından ayıran ortak bir yönünün, belirtilerinin bulunduğunu söylemektedir. Erdmann ikincil hayal veya tasavvurla bütün ikinci plânda kalan ve birlikte gelen tasavvurları kast ediyordu. Aşağıda söz konusu edeceğimiz, kelime söylenildiği zaman insanda uyanan duyguları da Erdmann, anlamın ilk bölümü ve kelimenin ses yapısıyla doğrudan doğruya ilgili bir bölüm olarak kabul etmektedir. İkincil hayalle yakından ilgili olan ve ondan pek ayrılamayan bu duygulara Türkçede *birlikte gelen duygular*, kısaca *birlikte duygular* adını verebileceğiz (Fr. *connotation*, Alm. *Begleitgefühl*).

Kronasser (s. g. e., § 112), bu duyguların insanlarda öğrenim derecesine, mesleğe, yaradılışa, yaşantılara, sağlık durumuna göre, tek tek ölçülemeyecek oranda değişikliklerini belirtmektedir. Kin, sevgi, kırgınlık, kıskançlık, acıma, tikslenme, hayranlık, korku, üzüntü, cana yakınlık... gibi, bir bölümü dille anlatılamayan ve müziğin, şiirin aracılığıyla telkin edilebilen birçok duygular, Kronasser'e göre çok değişik ölçülerde, anlamın tanımlama alanı içine girerler. *İskemle*, *dolmakalem* gibi kelimelerde aşağı yukarı hiç görülmiyen duygu değeri veya ruhsal unsurlar, *anne*, *acûze* gibi kelimelerde anlamın ayrılmaz parçası olarak tek tek veya birleşik bir halde, kuvvetle kendilerini belli ederler; özellikle duygu kelimelerinde görülürler. Örnek olarak Türkçe *gurbet* (< Ar. غربة) kelimesi söylenildiği zaman zihnimizde 'yurt dışı, yad el' (T. S.) anlamıyla birlikte, yabancı bir yerde kimsesiz olma, yalnızlık,

¹ Erdmann buna *Nebenvorstellung* yerine *Nebensinn* adını veriyor.

sıla özlemi, üzüntü hattâ karamsarlık... gibi duygular belirmektedir. *Kaza, imtihan...* gibi kelimeler hemen herkeste, aşağı yukarı birbirine yakın birlikte duygular uyandırır. Kronasser bu gibi olanlara *harb, ölüm, vatan, yabancı...* kelimelerini örnek gösteriyor.

İnsanların yaşayış şartları, özel durumları, bu birlikte duyguların kuvveti üzerinde rol oynar. Çölde yaşayan bir kimse veya bir hastanın, bir ameliyatının *su* kelimesi söylenildiği sıradaki duygularıyla başkalarının duygularının derinliği bir değildir.

Sanımızca anlamı, düşündüğümüz şeyleri anlatmamıza yarayan ve dilin en küçük birliği olan kelimedden pek ayrı kabul etmemek gerekir. Kelime, düşünce ve duygunun bir temsilcisi olmakta, söylenildiği zaman aynı dilbirliğinden kimselerde, kimi zaman birbirine çok yakın, eş, kimi zaman bu kimselerin kültür, yetişme, ruh durumlarına ve çevreleriyle çeşitli özelliklerine göre az-çok farklı, belirli bir düşüncenin, duygunun doğmasına yol açmaktadır. Kelime bir *symbole*'dür, fakat onu eski dilciler gibi, düşüncelerin içine yerleştirildiği boş kutular olarak düşünmek de doğru olamaz. Dilleri yapan onlardır; ulusların yaşayışlarını, kültürlerini, tarihlerini ve çeşitli özelliklerini yansıtan varlıklar haline gelmişlerdir. Bu bakımdan, anlamın tanımlaması yapılırken kelimedden hareket etmek, Erdmann gibi, *kelime anlamı*¹ diye birşeyin varlığını kabul etmek gerekir, sanıyoruz.

Şimdi, yukarıda sözünü ettiğimiz görüşleri ve çalışmalarını gözden uzak tutmadan anlamın tanımlanmasına ve unsurlarının belirtilmesine geçelim :

Bizce anlam (*sens, Bedeutung*) 'bir insanın kelime aracıyla açığa vurduğu veya bir başka kimseye naklettiği ve aynı dilbirliğinden kimselerin zihninde birbirine eş veya yakın olarak beliren bir kavram-düşünce-duygu birleşimi' şeklinde tanımlanabilir. Anlam, *kavram*'ın (*concept, Begriff*) ana belirtilerini taşımakta, bundan başka, kelime söylenildiği zaman insan zihninde birtakım ikincil hayallerin, anlamların, birlikte duyguların meydana geldiği ve kelimenin birtakım çağrışımların doğmasına yol açtığı görülmektedir. Biz bütün bu ikincil hayallerin, birlikte duyguların ve meydana gelen çağrışımların topuna birden *muhteva (contexte, Inhalt)* adını veriyoruz.

¹ *Kelime anlamı* terimi Türkçede şimdiye kadar daha çok kelimenin ilk anlamını, kelime söylenildiği zaman zihinde uyandırdığı ilk anlamı karşılamak üzere kullanılmıştır. Bu yüzden, bunun yerine yalnızca anlamı kullanmayı uygun gördük.

Örnek olarak, Türkçe *gelin* kelimesini ele alalım. Bu kelimeye sözlüklerde (T. S.) ‘evlenmek üzere süslenmiş kız’¹ veya yeni evlenmiş kadın’, ‘bir kimsenin oğlunun karısı’ gibi anlamlar verilmektedir. Fakat bunun, sözlüklerde belirtilmeyen birtakım ikincil hayalleri ve birlikte duyguları da vardır.

“Evlenmek üzere süslenmiş kız veya yeni evlenmiş kadın’ anlamıyla birlikte insanın zihninde gelinin elbisesini, duvağını, hattâ gelin telini içine alan ve genel olarak beyaz bir görüntü şeklinde beliren ikincil hayal ve tasavvurlar, daha ileri gidersek “safiyet’, mutluluk ve sevinç telkin eden duygular belirlemektedir. Bunlara düğün töreni, insan topluluğu gibi daha birçok tasavvurlar ve genellikle mutluluk telkin eden duygular —kişilere ve onların durumlarına göre değişen ölçülerde— eklenmektedir. İşte bütün bunlar *gelin* kelimesinin muhtevasını teşkil eder. ‘Bir kimsenin oğlunun karısı’ anlamında ise daha başka ikincil hayal ve birlikte duygular vardır.

Soyut bir kavramın temsilcileri olan ve aynı *kelime ailesine* (*Wortfamilie*) ait bulunan *ayrılık* ve *ayrılmak* kelimelerinde ise bu kavramın ‘ayrı olma, ayrı bir duruma geçme’ gibi ana belirtilerinden başka ‘yalnızlık, yalnızlığın verdiği hüznün’... gibi ikincil hayaller ve birlikte duygular söz konusu olur.

Burada belirtilmesi gereken bir nokta, kelimelerin genel olarak önceden somut kavramları anlattıkları, sonradan bu kavramların çeşitli belirti ve özellikleri aracıyla ve insanın zihnî mekanizmasının işleyişi sonucunda, soyut kavramların anlatımına da yarar hale geldikleri görüşünün benimsenmekte olmasıdır. Ayrıca, dil birliğini teşkil eden toplumun yaşayışında, kültür hayatında, inançlarında meydana gelen değişiklikler de kelimelerin yeni anlamlar kazanmalarında rol oynar.

Bugün Türkçe Sözlük’ü² açalım ve kelimeleri gözden geçirelim. Bir kelimenin birden fazla anlama geldiği ve değişik yerlerde kullanıldığı görülecektir. Örnek olarak *baş* kelimesinin karşısında görülen ‘... vücut parçası’ anlamı onun *temel anlamı* (*sens fundamental, Grundbedeutung*) olmak gerekir. Bunun yanı sıra ‘bir topluluğu yöneten kimse’ (*sınıf başı, kol başı* ... gibi), ‘başlangıç’, ‘temel’ (*her şeyin başı sağlıktır*), ‘arazide en yüksek nokta’ (*dağın başı, yokuşun başı*...) ‘bir şeyin toparlakça ucu’, ‘bir şeyin uçlarından her biri’,

¹ “veya kadın” da denilebilir.

² Mehmet Ali Ağakay, Türkçe Sözlük, 3. baskı, Ankara, 1959.

'kasaplık hayvanlarda ve bazı yiyeceklerde tane', 'sarrafiye', 'bir şeyin yakını veya çevresi' ... gibi birçok anlamı daha ifade ettiği görülecektir. *Baş*'ın vücuttaki önemi ve vücudun, insanı yöneten merkezlerin bulunduğu bir bölümü olması dolayısıyla 'bir topluluğu yöneten kimse' anlamını da kazanmış, daha doğrusu bu kavram —*sınıf başı, Başbakan...* örneklerinde görüleceği gibi— *baş* kelimesinden faydalanılarak anlatılmak istenmiştir. 'Temel' anlamı da (*her şeyin başı sağlıktır* sözünde olduğu gibi) başın vücuttaki önemiyle ilgilidir.

Elimizdeki en eski Türkçe belgelerde, Orhun anıtlarında *baş*'ın bu anlamlarının bulunması, bir yandan bu Türkçe kelimedede çok eskiden beri *çok anlamlılık (polysémie, Vieldeutigkeit)* olayının görüldüğüne, bir yandan da elimizdeki bu yazılı belgelerin, anlam bilimini ilgilendiren çeşitli olaylara sahne olmuş, işlenmiş bir Türkçenin varlığını işaret ettiğine tanıktır, sanıyoruz.

'Bir topluluğu yöneten kimse' anlamı en eski belgelerimizde görülür :

sü başı 'askerin başı, ordu kumandanı' : Örnek olarak "*sü başı inel*¹ *Kagan Tarduş şad barzun tedi*" (Tonyukuk anıtı kuzey yanı, 31. satır, H. N. O. I, 110). Ayrıca "*başda begimkä bükmedim*" (baştaki beyime doymadım; Çakul yazıtı IV, 3. satır; H. N. O. III, 119) cümlesi de 'önemli yönetim yeri, iktidar makamı' anlamını göstermektedir.

İrk Bitig'de geçen "*bu ad başında az emgeki bar, kin yana edgü bolur*" (bu fal başında az zahmeti var; fakat sonra yine iyi olur) şeklindeki bölümde (H. N. O. II, 88), 'başlangıç' anlamını verdiği anlaşılıyor. Ayrıca *baş*'ın, bir benzetmeye dayanan ve vücut kısımlarının ve vücutla ilgili şeylerin adlandırma sırasında tabiatteki varlıklara uygulanması olayına bağlayabileceğimiz kullanılışları göze çarpıyor²; birçok yer isimleriyle birlikte geçtiği görülüyor : Örnek olarak "*Tamag iduk başda sünişdim*" (Tamag Iduk başında harbettim; Bilge Han anıtı doğu yanı, 29. satır; H. N. O. I, 62); "*Arkar başı*" (yer adı, Şine-Usu, güney yanı, 1. satır, H. N. O. I, 174); "...*tsiz başı çütümün yayladım*" (...tsiz başında sınırim yayladım; aynı yazıt II. satır; a. y.). Aynı yazıtta geçen

¹ Radloff'un Alt. Inschriften'inde (II, 17) *inim Kagan* şeklinde verilmiş ve "mein jüngerer Bruder" şeklinde çevrilmiştir.

² A. Carnoy'nun (La Science du mot, traité de sémantique, Louvain, 1927, s. 331) *anthroposémie* adıyla bahsettiği bu olaya, özellikle deyim aktarmaları (*métaphore*) dolayısıyla başka araştırmacılar da değinmişlerdir. A. Darmesteter de Carnoy'dan daha önce konuya yer vermiştir (La Vie des mots, 18. basımı: Paris, 1932, s. 51 ve ötesi).

“*yagın başı yorıyu kelti*” (düşmanın başı yürüyerek geldi; a. y. 2. satır, H. N. O. I, 170) cümlesindeki *yagın başı*, ‘düşman kuvvetlerinin öncüleri’ anlamında olmalıdır.

Burada ancak birkaçını gösterdiğimiz bu örnekler çoğaltılabilir. Gerek Uygur metinlerinde, gerekse daha sonraki yüzyıllara ait yazılı belgelerimizde (örn. Div. da) *baş*’ın bu anlamlara geldiği görülmektedir. Bütün öteki Türk lehçelerinde olduğu gibi, ana dilden en eskiden ayrılan Yakutçada da aynı kelimenin (*bas* şekliyle) geniş bir çok anlamlılık gösterdiği açıktır : ‘baş, tepe, esas kısım, bir şeyin esas veya yukarki kısmı, üstü, zirvesi, tepesi, ön kısmı, bir şeyin başlangıcı, başı, baş taraf, uç, ayakkabı burnu, başefendi, hakimiyet, hegemonya, başbuğluk, reislik, büyüklük, kıdemlilik’ (Pekarskiy). Orhun anıtlarında geçen ve *baş* kökünden türemiş olan *başad-* ‘riyasete geçirmek, başa geçirmek’, *başla-* ‘idare etmek, riyaset etmek, başa geçmek’, *başlan-*, *başlıg* ‘baş kaldıran, itaatsiz’ gibi kelimelerle (bkz. H. N. O. IV) Uygurcada görülen *başa-* ‘galebe çalmak, muzaffer olmak’, *başlag*, ‘başlangıç’, *başlık* ‘şef, baş’ *baştıngı* ‘ilk, birinci’, *başdınkı* (a. a.) gibi kelimeler (bkz. Uyg. Sözl.), bu anlamların *baş* ile olan ilgisini ve kelimedeki çok anlamlılığın ölçüsünü gösterecek niteliktedir. Yakutçadaki *basa suoh kisi* ‘nüfuzu olmayan adam’ (“başı yok kişi”), *bas berin* “baş eğmek, teslim olmak, tabi olmak”, *bastakı*, *bastıkı* ‘baştaki, önceki, ilk’, *bastan-* ‘reise, başa, amire malik olmak’ (Pekarskiy) de buna tanıktır.

Genel olarak kelimelerin ikincil anlamlarının temel anlamlarıyla ortak yönleri bulunur; soyut anlamlar da somut anlamlarla olan bu ortak yönlerden faydalanılarak meydana getirilir. Örnek olarak, *yol* kelitemizin ‘araç, çare’ (*yol aramak*, *yolunu bulmak*, *yol göstermek*’te olduğu gibi) ‘düzen, gereken durum’, ‘davranış, hareket tarzı’, ‘sistem’, ‘erek, uğur, maksat’... gibi ikincil anlamları, temel anlamından faydalanılarak meydana getirilmiş, “bir amaca varmak için tutulması, üzerinde yürünmesi gereken yol” düşünülerek kelimeye kazandırılmıştır. Bütün bu soyut kavramların somut olan “yol” kavramından, muhtevaları bakımından aralarındaki yakınlıktan faydalanılarak anlatılmak istenmesi eğilimi sonucunda meydana gelmiştir.

Kelimelerin bir de *mecazî anlam* (*sens figuré, figürliche Bedeutung*) dediğimiz anlamları vardır. Örnek olarak *iğne*’nin ‘dokunaklı söz’ anlamına gelmesi (krş. *iğnelemek*, *iğneli sözler*...), *taş* kelitemizin mecaz olarak ‘târiz’ anlamına gelişi (*taşlama* ‘hicviye’, *taşlamak* ‘söz dokundurmak’ kelimelerine dikkat edile) bu arada gösterilebilir. Bu-

nun gibi, *yürek* kelimesi, asıl anlamının dışında ‘cesaret’ anlamını da kazanmıştır : *bu iş yürek ister*, ayrıca *yüreklendirmek*, *yüreklenmek*, *yürekli*, *yüreklilik*, *yüreksiz*, *yüreksizlik* gibi, aynı kelime ailesinden kelimelerde. Eski metinlerde ve başka lehçelerde de bu anlamla karşılaşıyoruz : *yüreklığ* ‘yüreği pek, yiğit’ (Div. III, 18), Televütçe *yürek yok kiji* ‘ein furchtsamer Mensch’ (Radloff, Wb.); Kırg. *er cürök* ‘cesur yürekli, mert’ (Yudahin)

Aynı durum başka dillerde de görülür¹. Örnek olarak Fr. *courage* ‘cesaret’ kelimesi XII. yz. da *coeur* “yürek” kelimesinden türemiştir (Bloch); *homme de coeur* ‘cesur’ deyiminin asıl anlamı ‘yürek adamı’dır. XVII. yüz. a. ait Corneille’in *Le Cid* adlı eserinde (1935 basımı, s. 33) geçen ‘*Rodrique, as-tu du coeur?*’ ‘Rodrique, cesaretin (yüreğin) var mı?’ şeklindeki sözler de bunu gösteriyor. İng. *hearten* “cesaretlendirmek” fiili de *heart* ‘yürek’ kelimesinden türemiştir.

Görüldüğü gibi, soyut olan bu anlamlar da somut olan temel anlamla olan ilişkiler ve yakınlıklardan faydalanılarak kelimeye kazandırılmış, kelimelerin gösterdikleri şeylerin özelliklerinden yararlanılarak meydana gelmiştir. *İğne*’nin ‘dokunaklı söz’ anlamına gelmesi, batıcı özelliği dolayısıyla soyut bir kavramın anlatımında kullanılmasından ileri gelir. *Taş*’ın mecaz olarak kullanılışında da buna benzer bir durum vardır.

Öteki dillerde olduğu gibi, dilimizin kelimelerinin büyük bir çoğunluğunda da bu çok anlamlılık görülmektedir. Bazı dilciler, kelimelerin ilk değerlerinden birşey kaybetmeden yeni anlamlar kazanmasının, onların sağlığına, sağlam durumda (*dans l'état de santé*) bulunduğuna tanık olduğunu kabul etmektedirler².

¹ Çeşitli dillerde birbirine paralel olan bu çok anlamlılık konusunda Yabancı Dillerle Türkçe Arasında Anlam Benzerliği ve Alışverişi adlı, tamamı basılmamış olan doktora tezimizde geniş bilgi verilmiştir (A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1958; s. 16 ve ötesi).

² A. Darmesteter (*La Vie des mots étudiée dans leurs significations*, 18. basımı: Paris, 1932, § 77). M. Schöne (*Vie et mort des mots*, Paris, 1951), Littré sözlüğünden faydalanarak *faire* fiilinin Fransızcada 82 çeşitli yerde kullanıldığını belirtmekte, buna dayanarak, kelimelerin devamlılığını sağlayan önemli bir etken olarak onların çok anlamlılığa olan istidatlarını göstermektedir.

Anlam değişmelerinde, yukarıda söz konusu edilen, kelime muhtevası içine giren unsurların ve çok anlamlılığı doğuran gelişmelerin önemli rolü vardır¹.

Anlam değişmesi olaylarının genel olarak şu türleri görülür² :

1. *Anlam daralması* (*restriction de sens, Bedeutungsverengung*³, *Bedeutungsspezialisierung*);

2. *Anlam genişlemesi* (*élargissement de sens, Bedeutungserweiterung*);

Buna eklenebilecek olan *genelleştirme* (*généralisation, Generalisierung*);

3. *Başka anlama geçiş* (*Bedeutungs- veya Sinnverschiebung* (Meringer'de, bkz. Kronasser, § 9, 49));

Ayrıca :

1. *Anlam kötülenmesi* (*mélioratif, Bedeutungsverschlechterung, pejorativer Bedeutungswandel*);

2. *Anlam iyilenmesi* (*péjoratif, Beteiligungsverbesserung*).

Bunlar içinden önce anlam daralmasını ele alacağız :

ANLAM DARALMASI

Anlam değişmesinin bu türünde kelime, eskiden anlattığı şeyin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır hale gelir. Örnek olarak Yu-

¹ Anlam değişmeleri üzerine, yukarıda sözü geçen anlam bilimiyle ilgili eserlerden başka, Paul (Prinzipien der Sprachgeschichte, 4. basımı : Halle, 1909), Waag (Bedeutungsentwicklung unseres Wortschatzes, 5. basımı : 1926), Nyrop (Grammaire historique de la langue française, IV. cildi, Paris, 1913), Vendryes (Le Langage, Paris, 1921), Kainz (Psychologie der Sprache, 2 cilt, Stuttgart, 1943), Gamillscheg (Französische Bedeutungslehre, Tübingen, 1951) gibi bilginlerin eserlerine ve özellikle bu olayları inceleyen Meillet (Comment les mots changent de sens : Année Sociologique, 1905-1906, s. 1-38) ve Wellander'in (Studien zum Bedeutungswandel im Deutschen, Uppsala; 2. bölümü de aynı adı taşır; Uppsala, 1923) çalışmalarına, ayrıca Leumann'ın yazısına (Zum Mechanismus des Bedeutungswandels : Indogermanische Forschungen XLV (1925), 105) başvurulabilir. Son yıllara ait dergilerde rasladığımız aşağıdaki yazıları kaydetmeden geçemedik : Adler (Zum Bedeutungswandel im Deutschen : Muttersprache 6 (1961), 177-180) ve Schönmann (Bedeutungswandel in der Gemeinsprache der letzten beiden Jahrhunderte : Muttersprache, 71 (1961), 230-238).

² Bu konuda çeşitli görüş açılarından pek çeşitli sınıflamalar yapılmıştır; biz sim-dilik olayları tek tek göstermeyi uygun bulduk.

³ Heerdegen, Kainz gibi araştırmacılar *Bedeutungsverengung* terimini kullanıyorlar.

nancada 'kuş' demek olan ὄρνις¹ Hristiyanlık çağından beri "tavuk anlamına gelmeğe başlamış olup bugün Elencede tavuğa ὄρνιθα denilmektedir. Genel olarak "kuş" anlamına gelen Lât. *auca* da Fr. da *oie* 'kaz' şeklini almıştır (Vendryes, s. g. e, s. 236; Necip Üçok'un Genel Dilbilim (Ankara, 1947) adlı eserinde *auca* örneği gösterilir; s. 75).

Gamillscheg (s. g. e. § 49), 'güvenlik, inanma' demek olan Fr. *sûreté* kelimesinin bugün yalnız objektif güvenliği anlattığını, halbuki Eski Fr. daki *sëurté*'nin hem objektif, hem de sübjektif güvenlik demek olduğunu belirtiyor.

Necip Üçok (s. g. e., s. 75), aslında 'koşan herkes' demek olan *çapkın* kelimesinin şimdi yalnız 'kadın peşinde koşan' anlamını taşıdığını ve *toy* kelimesindeki anlam daralmasını ('her türlü şenlik, bayram' > 'düğün, düğün şenliği') işaret ederek konuya Türkçeden bu örnekleri vermektedir. T. de *çap-* fiilinin 'yüzmek', 'vurmak' anlamları vardır (Div. II, 3; Radloff, Wb. da, Uygurca ve Altay lehçelerindeki 'schwenken, mit einem Schwunge schlagen', 'schnell reiten, galoppieren', 'bespringen' karşılıklarını gösteriyor; 'koşmak' anlamı için T. Tar. S. ne bkz.). Bu fiilden yapılan *çapkın* kelimesinin, öteki anlamları dışında, sıfat olarak kullanıldığı zaman 'hızlı giden, koşan' anlamları vardır (Radloff Wb. da 'schnell gehend, schnell laufendes Pferd, der Renner' şeklinde açıklıyor); Çagataycada *çapğun* 'koşucu, yürük... serseri' şeklinde geçen (Sü. Ef.) bu kelimenin bugün yazı dilimizde anlam değişmesine ve hafif bir anlam kötülenmesine uğradığını görüyoruz. Türkçedeki anlam daralmasına ait örnekler, Ek bölümünde verilmiştir :

EK :

Ö R N E K L E R

1. *Anlam daralması :*

§ Bugün yazı dilimizde ve halk dilinde 'erkek çocuk, delikanlı' anlamına kullanılan *oğlan* kelimesi üzerinde Türkçenin daha eski çağlarında yapılacak bir araştırma, bu kelimenin bir anlam daralmasına uğradığını gösterir.

¹ Bkz. Sinanoğlu, s. 204.

oğlan ile *oğul* arasındaki *morphologique* ve *sémantique* yakınlık hemen göze çarpmaktadır. Buna dayanılarak *oğlan* kelimesinin *oğul*'un çoğulu olduğu ve *oğlan*'da, sonsresteki *-n* nin çokluk gösterdiği ileri sürülmüştür (Radloff, Wb., Kononov, Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka, Moskva-Leningrad, 1956, § 95; A. Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, İstanbul 1958, I, 135). Bazıları da Türkçede *-an* şeklinde, topluluk, sınıf gösteren bir ekin bulunduğu kanısındadır.

Biz önce, ilk Türk kaynaklarındaki şekilleri üzerinde durmak istiyoruz. Her iki kelime de Orhun yazıtlarında *- ogln* (oglan) ve *ogl* yazılışlarıyla - geçmektedir¹. Kül Tigin anıtının güney, Bilge Kagan anıtının kuzey yanında “*ulayı iniyigünim, oğlanım, biriki oğuşım budınım...*” kısmında (I) geçen *oglanım*, Radloff tarafından (Alt. Inschr. I, 31) ‘meine Soldaten’ şeklinde açıklanmış, Bang (Über die köktürkische Inschrift auf der Südseite des Kül Tigin - Denkmals, Leipzig 1896, s. 18) ise buna doğrudan doğruya “meine Oglane” anlamını vermiştir. H. N. O. da (Eski Türk Yazıtları, I, 22) ‘oğullarım’ anlamını görüyoruz².

Thomsen'in verdiği anlam, bizce en doğrusudur; daha sonraki kaynaklardaki şekiller de bunu kuvvetlendirmektedir. Thomsen (Inscriptions de l'Orkhon, Helsingfors, 1896, s. 165, n. 62) kelimenin ‘enfant’ anlamında olduğunu söyledikten sonra onun aynı zamanda ‘jeune prince de la famille du kagan, prince’ demek olduğunu belirtiyor. A. v. Gabain'de (Alt. Gramm.) ‘Kind, Junge, Sohn’ anlamlarıyla karşılaşıyoruz.

Uygur metinlerinde doğrudan doğruya ‘çocuk’ anlamındadır :

“*knč oylan qoraγ-lug bolsar...*” ‘wenn ein Kind abnimmt’ (Rachmatı, Zur Heilkunde der Uiguren, s. 10, 103); ‘*kānc oylan*’ ‘von einem kleinen Kind’ (a. y. II, 12, 87); ‘*oylan*’ ‘Kind’ (T. T. I, 161; III, 99).

Kâşgarî'deki *oglan*'a Brockelmann ‘Junge, Kind’ anlamını veriyor. Bu eserde geçen “*oglan bilgetti*” ‘çocuk akıllandı’ (II, 340-13) gibi örneklerin yanında, erkek çocuk için kullanılan “*urı oylan*” (*urı* : erkek

¹ Orhun yazıtlarındaki harfler basımevinde bulunmadığından *translitération* ile verildi.

² Çakul yazıtındaki (VI, 5) “*oglanım yuta*” yı Radloff “meinen Oglanen”, H. N. Orkun ise ‘oğullarım’ şeklinde açıklamıştır. H. N. Orkun aynı kelimeyi öteki yazıtlarda kimi yerde ‘oğullarım’ (Irk Bitig, ay. II, 90), kimi yerde “oğlan” (Açura yazıtı 5, a. y. III, 134; Irk Bitig 35, a. y. II, 79) olarak anlamlandırıyor. Açura yazıtındaki “*urı oylan tog...*” kısmına da (2, a. y. III, 133) “erkek evlât doğ...” anlamı veriliyor.

evlât¹ (I, 88-11) dikkati çekicidir. Kutadgu Bilig'de "insan oğlu" yerine *apa oğlanı* geçmektedir. (R. R. Arat, I, 337; 3330 ve 3663). Daha sonraki yüzyıllarda kelimenin bu anlamının devam ettiğini görüyoruz :

"*Ne ak sakallu pır kor, ne ho oğlan*" (Çarhnâme, s. 7); "ana kar-nında ölen oğlanı çıkarmakta isti'mal olur" (Cerrah, s. 76) (20, 1); kız çocuk için : "*kırk ince billü kız oğlanı-y-ile*"² (Dede K. 173); "*adem og-lanı*" ("insan oğlu"; Mehmet İshak Paşa, İhlâs Suresi, D. T. C. F. yaz-maları, sene 840 hicrî, s. 2a); "*Behey sofî, sen oğlan olmadın mı?*" (Ne-catî, s. 237); "*peş ol mekteb içinde bunca oğlan-ki vardı hûb ü zîbâ bir-birinden*" (A. Sırrı Levend, Tutmacı'nın Gül ü Hüsrev Mesnevîsi, T. D. A. Y. Belleten 1960, s. 64); "*oğlanların karnı kabarmak*" (Bâbus., s. 65 a); "*düşer oğlanları*" (Ferâid. (XVIII. yz.) s. 15 b); "*bazı şehir oğlan-ları*" (Evl. Ç. II, 34).

Türkmencede de bu anlamda görülüyor : '*enesinden ayrı yatmaz oğlanlar*' (Mahdum Kulı, s. 14)³. Kırgızcada *ulan* 'bekâr delikanlı, murahik' (Yudahin).

Ayrıca dilimizde 'bakire' anlamına kullanılan *kız oğlan kız* ve bugün Anadolu'da görülen *oğlan yatağı* 'rahim' (Konya, S. D. D.) tamlaması da aynı anlama tanıklık etmektedir. *Oğlan* kelimesinden yapılan *oğlancık* ise 'küçük çocuk, bebek' anlamına uzun zaman kulla-nılmıştır⁴ : '*bazı oğlancıklar anasından doğucak kulağı delüksüz doğar*' (Cerrah. s. 73 (116, 7); "*oğlañcuk-ları*" (a. y., s. 50 (17, 12)); '*bir emerçe oğlancuğı dahi var idi*' (Ebu'l-leys (XV. yz.) 123 a; '*evin garet itdiler ve oğlancukların esir itdiler*' (a. y., 29 a); "*uşacuk oğlancuklarım vardur*" (Yüz Hadîs, s. 33; bkz. T. Tar. S. IV, 857); '*şöyle depren ki oğulancuklar-Dimesinler Necatî kocaldı*' (Necatî, s. 233); *oğlancıklar*' (Ferâid, 32b).

'Çocukluk' anlamında, aynı kelimedenden yapılmış *oğlanlık* kelimesine de rashiyoruz : "*...bana aydur oğlanlık itme*" (Ebu'l-leys., 61 b.).

Ş *oğul* kelimesi ise, Orhun anıtlarında :

"...*äkin ara kişi oğlı kılınmış*" (Kül Tigin doğu yanı I) 'sind zwi-schen beiden die Menschensöhne entstanden' (Radloff, Inschr. I, 5)⁵; "*tabgaç budunka beglik urı oğlın kul boldı, silik kız oğlın küin boldı*" (Kül

¹ Yukarıda belirttiğimiz gibi, Orhun yazıtlarında geçer (bkz. H. N. O., I, 32; 40, 180; II, 83; III, 133).

² Aynı şekilde "*kız oğlan*" (Câmi'ül-Fürs, 64 b).

³ Aşgabat, 1944 basımı, bkz. S. Çagatay, Türk Lehç. Örnekleri, 2. basımı, s. 355.

⁴ Radloff (Wb. da) bu kelimeyi 'ein kleiner Knabe' şeklinde açıklamıştır.

⁵ Thomsen, eserinde (Inscriptions, 97), "ikin -ara" şeklinde görülen bu kısımda *kişi oğlı* için 'les fils des hommes' anlamını veriyor.

Tigin doğu yanı 7); ‘*inim yiti, urım üç kızım üç erti ebledim oglımın, kızımın kalınsız birtüm*’ (Suci yazıtı, 6; bkz. H. N. O. I, 156); ‘*oglutı kagan bolmuş*’ (Kül Tigin doğu yanı, 5) şeklinde geçiyor.

Uygur metinlerinde doğrudan doğruya ‘çocuk’ anlamıyla karşılaşırız :

“...*qarın-ında oğul ölmüş ärsär*” ‘wenn auch das Kind in ihrem Leibe gestorben ist’ (Rachmatı, Zur Heilkunde der Uiguren, s. 10; 108).

Kumancada geçen *ogul* kelimesine ‘erkek evlât’ anlamı verilmiştir :

“*ave ananyın oyluna!*” ‘Ave dem Sohne der Mutter’ (W. Bang, Beitrage zur Erklarung des komanischen Marienhymnus, aus den Nachrichten der K. Gesellschaft der Wiss. zu Göttingen, Philo-hist. Kl. 1910, s. 76); *xallal oğul* ‘ehelicher Sohn’ (C. C., Grønbech). Oğuz Kağan Destanında ‘*oşul oğul*’ ‘bu çocuk’ (Bang-Rahmeti, Oğuz Kağan, 10₈) ‘*oğuz kağan (oğ) ul-lar-ı-ğa yurdın el (i) şdürüp birdi*’ (a. y. 32 XLII 370-71-72). Bu eserde görülen “*irkek oğul*” dikkati çekicidir : “...*kösü yarıp bodadı, irkek oğul doğurdı*” (a. y. 10).

Genel dilden uzaklaşmış bulunan Yakutçadaki *ogo* kelimesi ‘genç, küçük, çocuk, bebek, yiğit, tohum...’ anlamlarına geliyor (Pekarskiy, Slovar Yakutskogo yazıka).

Anadolu ağızlarında (Bolu çevresinde) bugün zaman zaman genç kızlara bile ‘çocuğum’ anlamında “oğul yavrum” şeklinde hitabediğini işitmiş bulunuyoruz.

Yukarıdan beri verdiğimiz örneklerden de görüleceği gibi, gerek *oğlan*, gerek *oğul* kelimeleri başlangıçta ‘çocuk, evlât’ anlamında ve hem erkek, hem de kız çocuk için kullanılıyordu. Erkek evlât anlatılmak istenirken *oğul* ve *oğlan* kelimelerinin başına yer yer *urı* veya *irkek* kelimelerinin getirilmiş olması da bunu gösteriyordu. Bununla birlikte, *oğul* kelimesinin yer yer, bugün olduğu gibi ‘erkek evlât’ anlamına geldiği görülüyor. Öte yandan yurt yönetimi genel olarak erkek evlâda geçtiği için ilk Türk yazıtlarında *oglanım* kullanılırken bu yüzden erkek evlât kastedilmiş olmalıdır. Bu bakımdan Thomsen haklı olarak ‘jeune prince de la famille du kagan’ anlamını vermiştir. Orhun anıtlarından daha sonraki belgelerde *oğlan* ve *oğul*’un hem kız, hem de erkek çocuk için kullanılması, başlangıçtaki anlamın değişmeden süregeldiğini gösteriyor. *Oğlan*’dan türeyen ve anlam yönünden ona paralel olan kelimeler de buna tanıklık etmektedir. Gerek *oğul*, gerek *oğlan* kelimelerinin yalnız erkek çocuk için kullanılarak anlamlarında daralma meydana gelmesinde, zamanla *çocuk* kelimesinin benimsenmesi ve özellikle yazı dilinde yer-

leşmesi rol oynamıştır¹. Bunun yanı sıra, Türklerin İslâmlığı kabul ettikten sonra erkek evlâdın, İslâm hukukunun ve toplum düzeninin etkisiyle toplumda daha önemli bir yer almasının etkisi olduğu düşünülebilir, sanıyoruz.

§ T. *erik* kelimesindeki anlam daralması dikkati çekicidir. Önceleri bu kelimenin şeftali, kayısı, zerdali, hattâ armut gibi meyvelerin ortak adı olduğunu görüyoruz :

“*tülüg ärük*” ‘Pflaume’² (Mittel. Wort.), *sarıg ärük* ‘Aprikose’ (a. y.) *qara arük* “Birne” (a. y.). Bu kelime Uyg. ve Kumancada ‘Aprikose’ anlamındadır (Radloff), Tat. Kaz. daki *örök* de aynı anlamı taşıyor (a. y.). Sü. Ef. nin Çağatay sözlüğünde *eriğe* ‘henüz olmamış zerdâlu’ anlamı veriliyor.

Anadolu ağızlarından bazılarında bu anlamın devam ettiğini görüyoruz. Kendi tesbitimize göre Elazığda *erik* ‘zerdali demektir’³; Bitlis dolaylarında görülen *erikaşı* ‘döğme aşının içine zerdali atılmak suretiyle yapılan yemek’ (Anad. D. II) tamlaması da buna tanıktır.

Erik kelimesinin bugün yazı dilinde yalnız çeşitli türleri olan bir tek meyvenin (*prunus domestica*) adlı olarak kalmasında Farsçadan alınan *zerdali* (زرذالو) ve *şeftali* (شفتالو، شفتالوج) kelimelerinin benimsenmesinin ve yerleşmesinin rolü olmuştur.

R. H. Özdem, 141 (*zerdali* ve *şeftali* kelimeleri için buna bkz.).

§ T. *yaramaz* kelimesi ‘kötü, fena’ anlamında kullanılıyordu : “*burundan gelen yaramaz kokunuñg...*” (Cerrah., s. 67). XV. ve XVI. yz. da *beddua* karşılığı *yaramaz dua* tamlaması ve *yaramaz gönüllülük* ‘kötü kalplilik’, *yaramaz göz* ‘nazarı değen göz’, *yaramaz sanmak* ‘kötü niyet beslemek’, *yaramaz sanu* ‘kötü niyet’ tamlama ve deyimleri (bkz. T. Tar. S., IV) bu anlamın yaygınlığına tanıktır. Kelimenin bu anlamının yakın zamanlara kadar geldiği görülüyor : “*Bir âdem bir jaramaz kişi ile konuşsa...*” (Meninski, Institutiones, 140). Kâmus-i Türkî’de bile ‘işe gelmez, hayırsız, faydasız’ anlamının dışında ‘kötü, şerir, muzır, habis’, ‘zorba, şakî’ anlamları gösteriliyordu.

¹ *Çocuk* kelimesi için, Ahmet Caferoğlu’nun yukarıda sözü geçen yazısına bkz.

² Brockelmann bunu ‘Pflaume’ olarak açıklamışsa da B. Atalay’ın çevirisindeki ‘şeftali’ anlamı daha doğru olmalıdır; Kâşgarî’nin verdiği Arapçası *خوخ* bugün Mısır’da ‘şeftali’ anlamına geliyor (“Pfirsich” (Wehr)).

³ A. Caferoğlu’na göre *erük*, Divriği çevresinde ‘erik’ (Sivas-Tokat), Elâzığ çevresinde (Güney Doğu.) ‘kayısı’ anlamındadır; Urfa merkezinde ‘zerdali’ anlamına geldiğini görüyoruz. (A. Mithat İnan’dan).

Bugün yazı dilinde ancak “işe yaramıyan” ve çocuklar için kullanılan ‘söz dinlemiyen, rahat durmıyan, yasak edilen şeyleri yapmakta ayak direyen’ anlamı kalmıştır.

Yabancı dillerden alınmış kelimelerde de anlam daralmasına rastlanabilir :

§ Far. جانور, جانوار ‘living, alive, quick; an animal, an animal-cule; a fierce beast, a wild boar; a bird’ (Steingass). Bu kelime T. de önceleri Far. da olduğu gibi ‘hayvan, canlı’ anlamında kullanılmıştır : “...bir karıçgun bi inegi var imiş... ol karıçuktan ol cānavarun hakkın altı virmediün...” (inek için kullanılıyor; Ebu’l-leys., s. 75 b); “gözsüz seped (köstebek) dedikleri canveri bogazlayalar” (Yādigâr-ı İbn-i Şer’f, 118 a (XIV. yz.). Kelime sonradan anlam daralmasına ve kötülenmesine uğrayarak bugünkü ‘cana kıyan yaban hayvanı’ anlamına yaklaşmıştır : “...çakal dedikleri canavarıñ...” (Ukyānus, I, 61).

KISALTMALAR

a. a.	aynı anlamda
Ar.	Arapça
a. y.	aynı yer
Far.	Farsça
Fr.	Fransızca
İng.	İngilizce
Lât.	Lâtinçe
örn.	örnek olarak
s. g. e.	sözü geçen eser
T.	Türkçe
Yun.	Yunanca
yz.	yüzyıl

KAYNAK KISALTMALARI

Alt. Gramm.	von Gabain, A., Alttürkische Grammatik, 2. verbesserte Auflage, Leipzig, 1950.
Anad. D.	Koşay, Hamit (Zübeyr) - Orhan Aydın, Anadilden Derlemeler II, Ankara, 1952.

- Bābus** Ahmed Bin Mustafa, Tercemetü'l-Kāmusü'l-Muhîtü'l-Müsemmā bi'l Bābusü'l-Vasît. Üsküdar, Selim Ağa Kütüphanesi yazmaları, no. 1224.
- Bloch** Bloch, Oscar - W. von Wartburg, Dictionnaire étymologique de la langue française, 2 cilt, Paris, 1950.
- Brockelmann** Brockelmann, C., Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmūd al Kāşgārîs Dîvân Lugat at-Türk, Budapest-Leipzig, 1928.
- Cāmiü'l-Fürs** Mustafa Bin Mehmed Bin Yusuf, Cāmiü'l-Fürs (XV. - XVI. yz.), Köprülü Kütüphanesi yazmaları, no. 1540.
- Cerrah.** Kılıçoğlu (Hatiboğlu), Vecihe, Cerrahiye-i İlhaniye, Ankara, 1956.
- Çarhnāme** Ahmed Fakih, Çarhnāme, yayımlayan Mecdut Mansuroğlu, İstanbul, 1956.
- Dede K.** Dede Korkut Kitabı I: Giriş-metin-faksimile, hazırlayan Muharrem Ergin, Ankara, 1958.
- Div.** Divan ü Lûgat-it Türk Tercümesi, çeviren Besim Atalay, 3 cilt, Ankara, 1939-1941.
- Ebu'l-leys** Tercüme-i Tefsîr-i Ebul-leys el Semerkandî, cild-i evvel, İstanbul Üniversite Kütüphanesi yazmaları, Veliyüddin Efendi Bölümü, no. 73.
- Evl. Ç.** Evliya Çelebi Mehmed Zillî İbn-i Derviş, Evliya-Çelebi Seyahatnamesi, 10 cilt, İstanbul, 1314-1315.
- Ferâid** Ferâdü'l-Müfredât, İstanbul Üniversite Kütüphanesi yazmaları, no. T, 2702.
- Güney Doğu** Caferoğlu, A., Güney Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, İstanbul, 1945.
- H. N. O.** Orkun, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları, 4 cilt, İstanbul, 1936-1941.
- Meninski, Institutiones** Meninski, Francisci Mesgnien, Institutiones linguae turcicae cum rudimentis parallelis linguarum arabicae & persicae, editio altera, 2 cilt, Vindobonae, 1756.

- Necatî Neriman Göktürk, Necatî'nin Divanından I Mukaddime, 1 Na't, 25 Kaside, 3 Terkîb-i bent, 2 Mesnevî, 43 Kıt'anın Transkripsiyonu (mezuniyet tezi), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 1946-1947.
- Pekarskiy Pekarskiy, E. K., Yakut Dili Sözlüğü, 1. cilt, İstanbul, 1945.
- Radloff, Wb. Radloff, Wilhelm, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, 4 cilt, St. Petersburg, 1893-1897.
- R. H. Özdem Özdem, Ragıp Hulûsi, Dilimizde yerleşmiş yabancı unsurlar : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi I (1946), no. 2, 138-148.
- Sinanoğlu Sinanoğlu, Suat, Yunanca-Türkçe Sözlük, Ankara, 1953.
- Sivas-Tokat Caferoğlu, A., Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar, İstanbul, 1944.
- Steingass Steingass, F., A Comprehensive persian-english dictionary, 3. basım, London, 1947.
- T. S. Ağakay, Mehmet Ali, Türkçe Sözlük, 3. basım, Ankara, 1955.
- T. Tar. S. XIII. Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıklariyle Tarama Sözlüğü, 4 cilt, İstanbul, 1943-1957.
- Ukyânus El Ukyânusü'l-Basît fî Tercemetü'l Kâmüs-sü'l-Muhîr (Firuzâbâdî'nin Kâmüs'undan çeviren Mütercim Asım), İstanbul, 1268-1272.
- Uyg. Sözü. Caferoğlu, Ahmet, Uygur Sözlüğü, 3 bölüm, İstanbul, 1934-1938.
- Wehr Wehr, Hans, Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart, Leipzig, 1952.
- Yudahin Yudahin, K. K., Kırgız Sözlüğü, çeviren A. Battal Taymas, 2 cilt, Ankara, İstanbul, 1945, 48.
- Yüz Hadis Mustafa Darîr, Yüz Hadis Tercümesi (XIV. yz. Ali Emirî Ktp. no. 1154/133.